

Plan historyczny jako narzędzie rekonstrukcji przestrzeni miejskiej. Przykład wykorzystania treści dawnych planów miast Dolnego Śląska¹

Rafał Eysymontt

Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego

E-mail: eysymontt@uni.wroc.pl

Zarys treści: Głównym źródłem informacji na temat przemian miast Dolnego Śląska była do tej pory ich ikonografia, mniej wykorzystane były mapy i plany. Przyczyną tego stanu rzeczy jest słabsza dostępność tych materiałów, rozproszenie w różnych europejskich zbiorach archiwalnych i szczerzątkowy stan ich zachowania.

Początek wieku XVII na Śląsku nie obfitował w efekty działań kartografów miejskich. Kilka planów miast z podziałem na bloki zabudowy sporządzono dopiero w czasie przekształceń fortyfikacji w trakcie wojny trzydziestoletniej. Przykładem są plany Głogowa, Kłodzka, Namysłowa, Brzegu i Oławy przechowywane w Wiedeńskim Archiwum Państwowym i we wrocławskim Archiwum Państwowym. Nieczęste są również plany miast pochodzące sprzed połowy XVIII w., czyli sprzed przejęcia Śląska przez Prusy. Jednym z bardziej interesujących jest plan Legnicy z ok. 1706 roku. Niezwykle precyzyjny jest też plan tego miasta z 1735 r. Dla Wrocławia najważniejszy z planów omawianych w artykule powstał w 1717 roku, inny datować trzeba na lata 1709–1729. Wiele planów miast sporządzono natomiast w okresie wojen śląskich i wojny siedmioletniej (1741–1762). Niektóre z nich zaopatrzone są w komentarz opisujący dokładnie twierdzą.

Podstawowym dostępnym materiałem kartograficznym ukazującym wiele miast w drugiej połowie XVIII w. są plany umieszczone w opracowaniach Christiana Friedricha Wredego (1747–1753) i Ludwiga Wilhelma Reglera (1764–1770). Materiały kartograficzne wytworzone w epoce przedindustrialnej, stanowią podstawę rekonstrukcji form miasta historycznego, wykonywanych między innymi w serii Śląsk *Atlasu Historycznego Miast Polskich*.

Słowa kluczowe: historia urbanistyki, kartografia, rozwój miast, historia kartografii

¹ Tekst jest zmodyfikowaną i uzupełnioną o nowe treści formą artykułu: R. Eysymontt, *The historical layers of the Lower Silesia Towns – the investigations based on the historical cartography*, „Geology, Geophysics and Environment”, 2013, vol. 39, no. 2, pp. 81–93. Na temat rekonstrukcji kształtu miasta historycznego na podstawie dawnej kartografii, wcześniej: R. Eysymontt, *Medieval town reconstructions in Lower Silesia*, in: *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, ed. W. Ehbrecht, Köln – Weimar – Wien, 2013, pp. 233–241.

Głównym źródłem informacji na temat przemian miast Dolnego Śląska była do tej pory ich ikonografia. Szczególnym zainteresowaniem wśród badaczy dziejów miast cieszyły się veduty, z których dwie najstarsze ukazujące Wrocław i Nysę pochodzą ze słynnej kroniki Hartmanna Schedla z 1493 r., a także niezliczone widoki miast związane z ogromnym rozwojem tego typu ikonografii w XVII wieku².

Mniej wykorzystane natomiast w badaniach historycznych były do tej pory mapy i plany³. Przyczyną tego stanu rzeczy jest słabsza dostępność tych materia-

² Popularność kroniki Hartmanna Schedla wynika między innymi z jej współczesnych popularnych wydań: Hartmann Schedel, *Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493. Einleitung und Kommentar von Stephan Füssel*, Lubljana 2004, 2005.

³ Podstawowa literatura na temat kartografii śląskiej to: *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau 1901, M. Hanke, *Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, opr. H. Degner, Stuttgart 1935. Na wzmiankach w wymienionych wyżej dwóch najważniejszych opracowaniach opiera się katalog wystawy kartograficznej, która miała miejsce w Berlinie od 7 lutego do 4 kwietnia 1987 r. przygotowany przez Klauza Lindnera przy współpracy Lothara Zögnera, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesischen Karten aus fünf Jahrhunderten, Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*, Berlin 1987. Najważniejsza praca polska to: R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998. Oparta głównie na zbiorach kartograficznych Muzeum Narodowego we Wrocławiu jest praca Bogusława Czechowicza, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocław 2004. Najważniejszym katalogiem planów miast przechowywanych w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu jest praca Józefa Domańskiego: J. Domański, *Katalog map i osiedli śląskich z XVI–XIX wieku w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, Warszawa 1973. Innym podstawowym opracowaniem dotyczącym planów miast Śląska jest dwujęzyczny katalog tych planów wydany przez Staatsbibliothek w Berlinie, a obejmujący w układzie topograficznym plany zgromadzone w Bibliotece Państwowej w Berlinie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie i w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu: *Biblioteka Państwowa w Berlinie – Dziedzictwo Kultury Pruskiej. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce*. Katalog niemiecko-polski, wyd. Antonius Jammers, dyrektor generalny Biblioteki Państwowej w Berlinie, oprac. Egon Klemp, Wiesbaden 2000. Dla Wrocławia ważne jest opracowanie: K. Szykuła, H. Okólska, W. Sobociński, R. Wytyczak, *Wrocław na planach XVI–XX wiek*, Wrocław 1999.

Wrocław, ale i kilka innych miast doczekało się zbiorczych wydań najważniejszych zabytków kartografii przy okazji przygotowania atlasów historycznych tych miast: *Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czacharowski, Tom IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 1 *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca R. Eysymontt, Wrocław 2001, (R. Eysymontt, komentarz do historycznej kartografii); *Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czacharowski, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 2 *Środa Śląska*, oprac. R. Eysymontt, M. Goliński, współpraca: M. Młynarska-Kaletynowa, W. Ziółkowski, Wrocław 2003 (R. Eysymontt, Kartografia i ilustracje); *Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czacharowski, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 3 *Trzebnica*, oprac. R. Eysymontt, M. Młynarska-Kaletynowa, J. Rozpędowski, współpraca K. Demidziuk, A. Żurek, Wrocław 2003 (R. Eysymontt, Kartografia i ilustracje); *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 4 *Niemcza*, oprac. R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca M. Chorowska, B. Ludwig, R. Tatko, Wrocław 2003 (R. Eysymontt, Kartografia i ilustracje); *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, Zeszyt 5 *Świdnica*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008 (R. Eysymontt, Kartografia i ilustracje); *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 9 *Legnica*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Legnica 2010, (R. Eysymontt, Spis kartografii historycznej); *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa; *Atlas historyczny miast polskich*, red. Czaja R., T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 6 *Strzegom*, red. R. Eysymontt, oprac. D. Adamska, R. Eysymontt, R. Gliński, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, M. Siehankiewicz, L. Ziátkowski, Wrocław 2015;

łów, rozproszenie w różnych europejskich zbiorach archiwalnych i szczątkowy zazwyczaj stan ich zachowania. Wynika to między innymi z faktu, że weduty były często drukowane (weduta Schedla to drzeworyt), natomiast plany i mapy to dzieła wykonywane najczęściej zaledwie w jednym egzemplarzu. To sprawia, że nie zawsze zachowały się one do naszych czasów w oryginalnym stanie. Tak jest chociażby z planem Wrocławia autorstwa Fryderyka Grossa z ok. 1580 r., znanym nam niestety jedynie ze słabych reprodukcji i jednego odrysu⁴ sporządzonego dla Konserwatora Prowincji Śląskiej.

Ważną cechą tego planu jest niezwykle istotna dla zrozumienia zasad kompozycji miasta średniowiecznego jego modularność z oznaczeniem planów rzutów poszczególnych budowli sakralnych. Dzięki temu uwidoczniło się jednoznacznie, jak zbudowane jest miasto:

1) z modułów, których najmniejszą częścią są przęsła farnych świątyń; niestety nie oznaczono na tym planie poszczególnych parceli mieszczańskich – drugiego z podstawowych modułów miejskiej kompozycji,

2) z poszczególnych bloków zabudowy i placów mieszczących publiczne budowle, które składają się na całość miasta w obrębie fortyfikacji.

Plan Fryderyka Grossa i widok Barthela Weinera, a także inne plany Wrocławia z końca XVIII i początku XIX w. pozwalają nam, mimo swojej zupełnie archaicznej kartometryczności, rekonstruować kilka nieznanych prawie zupełnie i rozpoznawanych jedynie dzięki badaniom archeologicznym istotnych elementów historycznych miasta. Są to na przykład bastionowe fortyfikacje. Odsłonięte kilka lat temu podczas prac budowlanych przy Narodowym Forum Muzyki padły niestety ofiarą nowoczesności – nie zostały wyeksponowane. W ten sposób XVI-wieczny plan znów stał się jedyną możliwością do wzmocnienia naszej wiedzy o mieście.

Wiek XVI i początek wieku XVII na Śląsku nie obfitowały w efekty działań kartografów miejskich. Bardziej popularne były w owym czasie weduty. Kilka planów miast z podziałem na bloki zabudowy sporządzono dopiero w czasie przekształceń fortyfikacji w trakcie wojny trzydziestoletniej. Przykładem mogą być tu przechowywane w wiedeńskim Archiwum Państwowym plany Głogowa,

Atlas Historyczny Miast Polskich, red. Czaja R., T. IV Śląsk, red. Młynarska-Kaletynowa M., Zeszyt 9 *Legnica*, red. Eysymontt R., Goliński M, Legnica 2010; *Atlas historyczny miast polskich*, red. Czaja R., T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 11 *Namysłów*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, oprac. M. Chorowska, K. Demidziuk, R. Eysymontt, M. Goliński, E. Kościk, Cz. Lasota, A. Legendziewicz, Wrocław 2015; *Atlas historyczny miast polskich*, red. Czaja R., T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 12 *Oława*, red. R. Eysymontt, oprac. M. Chorowska, R. Eysymontt, M. Frankowska, E. Kościk, M. Młynarska-Kaletynowa, S. Możdziej, M. Siehankiewicz, Wrocław 2015, *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 16 *Ziębice*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, oprac. R. Eysymontt, R. Gliński, M. Goliński, M. Siehankiewicz, Toruń 2014.

⁴ Plan publikowany: R. Eysymontt, *Laudacja i siatka urbanistyczna. Jak pisano o miastach. Uwagi dotyczące studiów nad urbanistyką miast śląskich*, w: *Marmur dziejowy. Studia z historii sztuki*, Poznań 2002, s. 38.

Kłodzka, Namysłowa, Brzegu i Oławy⁵. Kilka planów siedemnastowiecznych dotyczących Brzegu przechowywanych jest również we wrocławskim Archiwum Państwowym. Niektóre z nich reprodukuje K. Bimler⁶. Niosą one wiele informacji na temat podziału miasta na bloki zabudowy, lecz głównie ukazują zasięg nowożytnych ziemnych pierścieni fortyfikacyjnych, będących później podstawą dla zakładania miejskich plantów. Mniejsze znaczenie mają natomiast siedemnastowieczne plany Valentina Saebischa, będące bardziej koncepcjami twierdz, niż inwentaryzacją miast (na przykład plany Świdnicy, Brzegu, Legnicy)⁷.

Niewiele jest również planów miast pochodzących sprzed połowy XVIII w. czyli sprzed przejścia Śląska przez Prusy. Jednym z bardziej interesujących jest plan Legnicy z ok. 1706 r.⁸ oraz niezwykle precyzyjny plan tego miasta z roku 1735⁹. Dla Wrocławia najważniejszy z wczesnych kartograficznie odwzorowywanych planów powstał w 1717 r., inny datować trzeba na lata 1709–1729¹⁰.

Oba prezentują wspomnianą wyżej modularność znaną z planu Wrocławia Fryderyka Grossa, co uwiidocznia się w naniesieniu na nie planów najważniejszych budowli sakralnych.

Wiele planów miast sporządzono natomiast w okresie wojen śląskich i wojny siedmioletniej (1741–1762). Niektóre z nich zaopatrzone są w komentarz opisujący dokładnie twierdze.

Jednym z ważniejszych elementów miast historycznych były ich fortyfikacje. Mury średniowieczne przetrwały często okres burzy i naporu realnego socjalizmu. Na Śląsku chroniono je, ponieważ były elementem spuścizny piastowskiej. Czasami wręcz odsłaniano je w trakcie pierwszych przygotowywanych na Śląsku planów porządkowania (po 1956 r.) proponując oczyszczenie ich

⁵ Najstarsze z nich to : *Gross-Glogau im Jahre 1659 Volliger Abriss der Veränderung des Thumbs, Glogau Grundris der Glogauischen Stadt undt Zwingermauern*, 1679; *Glatz, Pläne von Neubauten für die Befestigung der Stadt Glatz gezeichnet von Christ Vetter*, 1644, 1645, 1646; *Brieg, Plan der Statt und Vestung Brigg, wie solche heunt zu Tag irregulir fortificirt und verfallen anzusehen ist* 1656, *Plan der Befestigung von Briegk* 1664, *Namslau Plan der Festung Namslau, gezeichnet von Theophilus Henel, Ingenieur*, 1671. Ten ostatni reprodukowany w: *Atlas historyczny miast polskich*, T. IV Śląsk, Zeszyt 11 Namysłów, op. cit.

⁶ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1–4, Breslau 1940–1943.

⁷ Większość z nich publikowana była w dziele: K. Bimler, op. cit., a ostatnio w: *Atlas historyczny miast polskich* T. IV Śląsk, Zeszyt 9 Legnica, op. cit, s. 19.

⁸ *Plan de la ville de Liegnitz*, ok. 1706, Österreichische Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. FKB L 16 Kar. Reprodukowany w: *Atlas historyczny miast polskich* T. IV Śląsk, red. M. Marta Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 9 Legnica.

⁹ *Plan de la ville et Chateau de Liegnitz en Silesie*, Österreichische Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. FKB F 7/6. Reprodukowany w: *Atlas historyczny miast polskich* T. IV Śląsk, red. M. Marta Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 9 Legnica.

¹⁰ *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Stadt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstädten und nahe anliegenden Dörfflen wurde im Jahre 1717 im Frühjahr mit Boussole., aufgenommen und observiret von Daniel Pezold*, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn. x/s 20 644; *Plan der Stadt und Vestung Breslau; de Hohendorf*, ok. 1709–1729, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, sygn. G Ic 75. Reprodukacja w: *Atlas historyczny miast polskich* T. IV Śląsk, Zeszyt 1, Wrocław, op. cit.

przedpola i wyeksponowanie. Zupełnie inaczej ma się sprawa z nowożytnymi fortyfikacjami bastionowymi, ulegały one często demolicji już w okresie wojen napoleońskich (Wrocław), najpóźniej rozbierano je w latach pięćdziesiątych XIX w. (Świdnica). Fortyfikacje te nie były też jakimś szczególnym przedmiotem zainteresowania badawczego – stanowiły one przecież element dalekiej nam tradycji habsburskiej lub pruskiej. Można śmiało powiedzieć, że ogromny wzrost zainteresowania tymi monumentalnymi realizacjami rozpoczął się wraz z pojawieniem się w świadomości naszych historyków wspaniałych planów fortyfikacyjnych, samych w sobie traktowanych jako dzieła sztuki. Dotyczyły one na przykład Wrocławia i Świdnicy. W tym drugim mieście udało mi się zidentyfikować ponad 200 jednostkowych rękopiśmiennych XVIII- i XIX-wiecznych planów fortyfikacji¹¹. Są wśród nich takie skarby, jak plan podbity osobistą pieczęcią Fryderyka II. Wiele z nich opublikowaliśmy w *Atlasie historycznym miast polskich*, w tomie poświęconym Świdnicy¹².

Dziś to właśnie dawne plany fortyfikacji stają się podniętą do rozpoczęcia prac archeologicznych dotyczących dawnych pierścieni ziemnych fortyfikacji, jak miało to miejsc we Wrocławiu i Świdnicy. Trzeba również zdawać sobie sprawę z faktu, że potężne ziemne bastiony wpływały na bieg powstających na ich miejscu ulic i bloków zabudowy, co widoczne jest szczególnie dobrze we Wrocławiu. Nowe materiały kartograficzne są też zachętą do poszukiwania twierdz górskich w Sudetach.

Znaczna zmiana ilości i jakości materiału kartograficznego, która nastąpiła w połowie XVIII w. na Śląsku, wynikała po pierwsze z konieczności dokonania przez nową administrację pruską inwentaryzacji nowego obszaru państwa, po drugie z wprowadzenia na tym terenie nowych regulacji budowlanych. W wypadku planów miast wynikało to z niezwykle intensywnej przebudowy większości małych ośrodków miejskich, w których wprowadzenie przez państwo pruskie ostrych przepisów przeciwpożarowych pociągało za sobą przebudowę zabudowy szczytowej w kalenicową, czasem mocno zmieniającą strukturę pierwotnego podziału miasta na parcele¹³. Przykładem planu związanego z tymi zmianami może być chociażby plan Świebodzic z 1774 roku¹⁴.

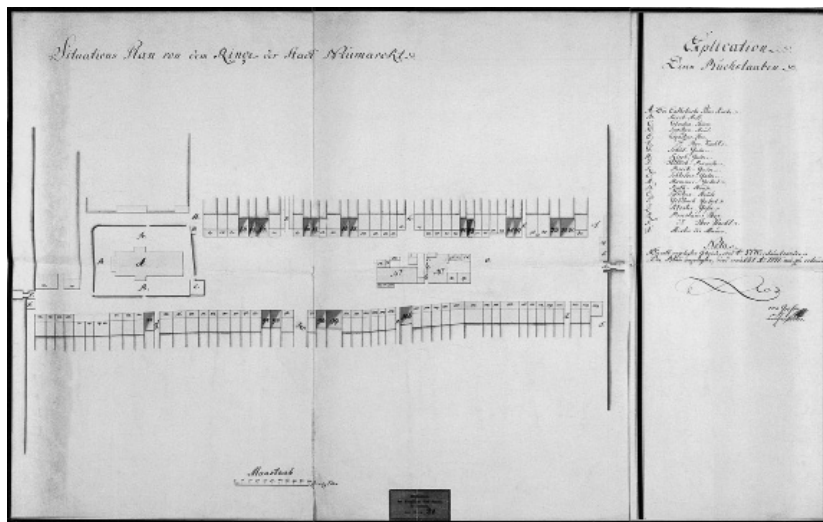
¹¹ R. Eysymontt, *Dzieje Świdnicy w kartografii*, „Rocznik Świdnicki” t. 35, 2008, s. 5–15.

¹² *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, Zeszyt 5, Świdnica, op. cit.

¹³ Na ten temat: R. Eysymontt, *Barwne projekty z XVIII i początku XIX wieku w archiwum w Legnicy*, „Architectus” 1/2000, s. 69–80. Pisałem też o tym zjawisku w monografiach: Legnica, Świebodzice, Wołowa, Milicza: R. Eysymontt, *Urbanistyka i architektura miasta w okresie baroku*, w: *Legnica zarys monografii miasta*, red. S. Dąbrowski, Wrocław 1998; R. Eysymontt, *Architektura i rozwój przestrzenny w XIX i na początku XX wieku*, w: *Legnica zarys monografii miasta*, ibidem; J. Eysymontt, R. Eysymontt, *Świebodzice, rozwój przestrzenny, architektura-sztuka*, w: *Świebodzice, zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, Wrocław-Świebodzice, 2001, s. 188–189; R. Eysymontt, *Rozwój przestrzenny, architektura, sztuka*, w: *Wołów, zarys monografii miasta*, red. E. Kościak, Wrocław – Wołów 2002, s. 164; R. Eysymontt, *Burgum milickie – przemiana w małe miasto*, w: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław 2002, s. 73–83; R. Eysymontt, *Architektura i sztuka*, w: *Olawa, zarys monografii miasta*, K. Matwijowski, Wrocław 2004, s. 222.

¹⁴ J. Eysymontt, R. Eysymontt, op. cit., s. 188.

Przykładami bardziej szczegółowych planów z XVIII w. mogą być też unikatowe rysunki Środy Śląskiej i Wałbrzycha¹⁵. Zachowały się również osiemnastowieczne plany twierdz precyzyjnie pokazujące jednak również samo miasto, z uwzględnieniem nawet wcześniejszej parcelacji. Plan taki przygotowano na przykład dla Świdnicy¹⁶.

Ryc. 1. Środa Śląska, plan rynku z 1771 r., *Situations Plan von dem Ringe der Stadt Neumarkts. Von Gross(?)*, Bauinspector, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/227

Oczywiście dla okresu późniejszego dokładniejszych planów, w tym planów katastralnych zachowało się nieco więcej. Za sztandarowe uznać należy tu plany Legnicy. Pierwszy z nich wykonany przez mierniczego J.P. Isemera w 1777 roku, znany z odrysu z 1812 r., obecnie zachowany jednak jedynie w formie reprodukcji w pracy Kurta Bimlera¹⁷. Zachowały się natomiast dwa inne plany Legnicy z podziałem na parcele, wykonany w 1826 r. w skali 1:4500 i z 1825 r. w skali 1:10 000¹⁸.

¹⁵ Plan z 1771 r., *Situations Plan von dem Ringe der Stadt Neumarkts. Von Gross(?)*, Bauinspector, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/227 lub plan Wałbrzycha z 1737 r., *Situations Plan Der statd Waldenburg nebst umherlieghenden Grenzen wie Solche Anno 1736 und 1737 von Tit. Herrn Friedrich Gottlieb Schulz Kayserlichen Ingenieur Lieutenant und Geometra vermesssen und aufgenommen. Copiert Ao 1777*, Herder – Institut Marburg, sygn. 03348.

¹⁶ Plan miasta Świdnicy z fortyfikacjami, 1762, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Kart. x 33 650 – Bl. 3.

¹⁷ Johann Friedrich Isemer jest wymieniany w Schlesische Instanzions Notizen jako miejski inspektor budowlany w Legnicy w 1770 i 1775 r.

¹⁸ *Plan der Stadt Liegnitz nebst ihren Hausnummern und öffentliche Gebäuden Aufgenommen und gezeichnet vom K. Regier Conducteur Stumpe, Liegnitz bei J. F. Kuhlmei*, 1826, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. x 28 812;

Podstawowym dostępnym materiałem kartograficznym ukazującym wiele miast w drugiej połowie XVIII w. są dotyczące obszaru Śląska na lewym brzegu Odry plany umieszczone w atlasie Christiana Friedricha Wredego (1747–1753)¹⁹. Pruski nadporucznik inżynier Christian Wrede uzyskał doświadczenie pracując nad mapami Hrabstwa Kłodzkiego pod okiem swojego ojca. W opracowywaniu pięciotomowego atlasu z lat 1747–53 pomagało Wredemu wielu młodych współpracowników – późniejszych pracujących samodzielnie znamienitych kartografów. Na kartach tytułowych tego atlasu umieszczono 67 planów śląskich miast usytuowanych na lewym brzegu Odry wykonanych w skali 1:14 000, co pozwala zaobserwować podziały na bloki zabudowy i miejsce usytuowania najbardziej znaczących budowli²⁰. Pięć tomów atlasu Ch.F. Wredego zawiera również mapy topograficzne w skali 1:33 333. Razem atlas mieści ich 195²¹. Pierwszy tom atlasu objął teren wzdłuż granicy Śląska i Polski od Łużyc aż do Moraw i zawierał 42 mapy, jako drugi przygotowano tom poświęcony Górnemu Śląskowi, części dawnego księstwa opolskiego i raciborskiego. W ciągu dwóch lat (1748/9) przygotowano 45 planów, w następnym roku powstało 35 planów Górnego Śląska na lewym brzegu Odry, a dopiero w 1751 r. przygotowano 36 map obszaru Dolnego Śląska, głównie późniejszego Regierungsbezirk Liegnitz od Złotoryi do Nowogrodźca nad Kwisą. Ostatni z tomów objął Dolny Śląsk na prawym brzegu Odry (1753) i liczył 42 mapy. O celu ich wykonania świadczą umieszczone na brzegach kart dane dla poszczególnych miejscowości z oznaczeniem liczby wolnych rolników, zagrodników i koni, co wyraźnie miało służyć ewentualnym militarnym rekwizycjom. Inwentarz ten uznać można za wstęp do późniejszego rejestru Zimmermanna²². W atlasie nie uwzględniono natomiast wielkich żyznych połączy na południe od Wrocławia, jako mniej ważnych strategicznie i lepiej już rozpoznanych przez wojska Fryderyka Wielkiego. Dokładność map Wredego powodowała, że były one przeznaczone jedynie dla celów wojskowych i przed wojną siedmioletnią nie wykonano wielu ich odrysów. Dowództwo austriackie

Plan der Stadt Liegnitz nebst ihren Vorstädten und nächsten Umgebungen Liegnitz bei J. F. Kuhlmeys 1825, Aufgenommen u. gezeichnet vom K. Radierungs Conducteur Stumpe im Jahre 1825, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. X 28808.

¹⁹ O pruskich mapach Śląska pisze: T. Maschke, *Die topographischen Karten (Landesaufnahmen) Schlesiens aus der Zeit Friedrich des Grossen*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 62, Breslau 1928, s. 331–335.

²⁰ Mapy te przechowywane są w zbiorach kartograficznych Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. Kart N 15 060. O okolicznościach ich powstania wspomina katalog: *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesischen Karten aus fünf Jahrhunderten, Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*, Berlin, s. 174. Plany objęły szeroki pas od Oławy do Głogowa. O Atlasie Wredego też: K. Lindner, Wredes- „Krieges Carte von Schlesien” – die Erste preussische Landesaufnahme Schlesiens, w: *Kartographie – historisches Colloquium Lüneburg 1984*, 15–17 März 1984. Vorträge, wyd. W. Scharfe, E. Jäger. Berlin 1985, s. 39–53.

²¹ Pisze o tym zestawie map Schlenger: H. Schlenger, *Form ländlicher Siedlungen in Schlesien, Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau 1930, s. 24. i dalej: *Zwischen...* op. cit., s. 175.

²² Friedrich Albert Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Band – 1–12, Brieg, 1783–1795.

posiadło jednak większość tych tajnych map wraz ze zdobytym pod Kamienną Górą pakietem generała Foqué. Od tego czasu w wybitny sposób rozwinęła się również kartografia austriacka, czego dowodem są z jednej strony liczne odrisy map pruskich w Archiwum Wojennym w Wiedniu pochodzące ze zbiorów marszałka Laudona, a z drugiej strony wykonywana do podobnych celów i bliska jej seria *Josephinische Landesaufnahme*²³.

Nawiązaniem do map Wredego są także mapy Ludwiga Wilhelma Reglera²⁴. Mapa w skali 1:24 000 wykonana w 104 sekcjach w latach 1764–1770, jest jeszcze bardziej plastyczna niż mapa Wredego i obejmuje z kolei lewy brzeg Odry z „uwolnionymi miejscowościami”. Po prawej stronie rzeki dorysowano tylko okolice twierdzy Koźle i Głogowa. Miasta i wioski narysowane na tej mapie, mimo że odwzorowane w bardziej precyzyjnej skali mają jednak bardziej schematyczny charakter. Ich związek z mapą Wredego jest oczywisty, między innymi dlatego, że Regler pierwsze swoje prace kartograficzne wykonywał pod kierunkiem Ch.F. Wredego. Niestety w mniej precyzyjnej skali 1:50 000 wykonana została mapa całego Śląska autorstwa Friedricha Wilhelma Carla von Schmettau z 1781 r. Zaznaczone na niej bardzo schematyczne plany miast nie mają już takiego znaczenia dla badania ich dziejów²⁵.

Jak już wspomniano wyżej, odpowiednikiem map Wredego dla obszaru Śląska, który pozostał po wojnach śląskich w rękach austriackich, jest wspomniany wyżej zespół map józefińskich (*Josephinische Landesaufnahme*), przechowywany w Archiwum Państwowym w Wiedniu. Mapy te, wykonane w 1763 r. w 40 sekcjach w skali 1:28 800, zrewidowane zostały w 1780 roku. Niezwykle staranne, pokazują one dokładnie nie tylko elementy fizjograficzne, ale i poszczególne miejscowości z oznaczeniem pojedynczych zagród. Opracowanie wykonane za pomocą stolika topograficznego, busoli i astrolabium obejmuje obszar Śląska od Cieszyna aż do granicy z Hrabstwem Kłodzkim²⁶.

Ważnym materiałem źródłowym dla dziejów miast są również plany z pierwszego militarnego pruskiego pomiaru topograficznego – tak zwane *Urmestischblatt*-y pochodzące z lat dwudziestych i trzydziestych XIX wieku. Ich skala (1:24 000) pozwala jednak tylko na określenie zasadniczych elementów zewnętrznego układu funkcjonalnego miasta (drogi, wody), czasem w niezwykły sposób przybliżając nam wzmiankowane w XIII lub XIV w. elementy

²³ Takiego zdania był Herbert Schlenger: H. Schlenger, *Des grossen Königs Kriegskarte*, „Schlesische Monatshefte”, Januar 1938, s. 17, 18.

²⁴ Informacje o Ludwiku Wilhelmie Reglerze podaje katalog: *Zwischen...*, op.cit., s. 176. Sygn. Kart N 15 140. Informacje na ten temat również w T. Maschke, *Die topographischen Karten (Landesaufnahmen) Schlesiens aus der Zeit Friedrich des Grossen*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 62, Breslau 1928, s. 331–335.

²⁵ Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn. Kart L 5420/7. Komentarz: *Zwischen...* op. cit., s. 177.

²⁶ Mapa przechowywana jest w Archiwum Wojennym w Wiedniu (Kriegsarchiv Wien), sygn. BIX a 175. O mapie: *Zwischen...* op. cit. s. 175, 176.

wyposażenia miasta, jak młyny i wiatraki, a nawet wymieniane we wczesnych dokumentach lasy²⁷.

Nowy impuls dla tworzenia planów miast i osiedli na terenie Śląska dały związane z procesem komasacji gruntów plany separacyjne powstałe zazwyczaj w latach trzydziestych XIX w., przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (plan Brochowa z 1818 r. lub Oporowa z 1837 r.)²⁸.

Podstawowym narzędziem pracy i materiałem bazowym dla urbanistyki porównawczej będącej jednym z podstawowych celów *Atlasu historycznego miast polskich* jest plan katastralny.

Najstarsze z takich planów pochodzą z lat dwudziestych XIX w. Wymienić należy tu na przykład plan Jeleniej Góry z 1787 i Wałbrzycha z 1823 r., na którym zaznaczono nie tylko podział parcelacyjny i numerację nieruchomości, lecz

Ryc. 2. Jelenia Góra. *Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt – Hirschberg*, 1787, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. Kart. Rej. Wrocl. IV/89

również rodzaje pokrycia dachów²⁹. Większość jednak tych planów sporządzanych w precyzyjniejszej metrycznej skali 1:1000, lub 1:2 500 powstała dopiero w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Zachowany w Archiwum Państwowym

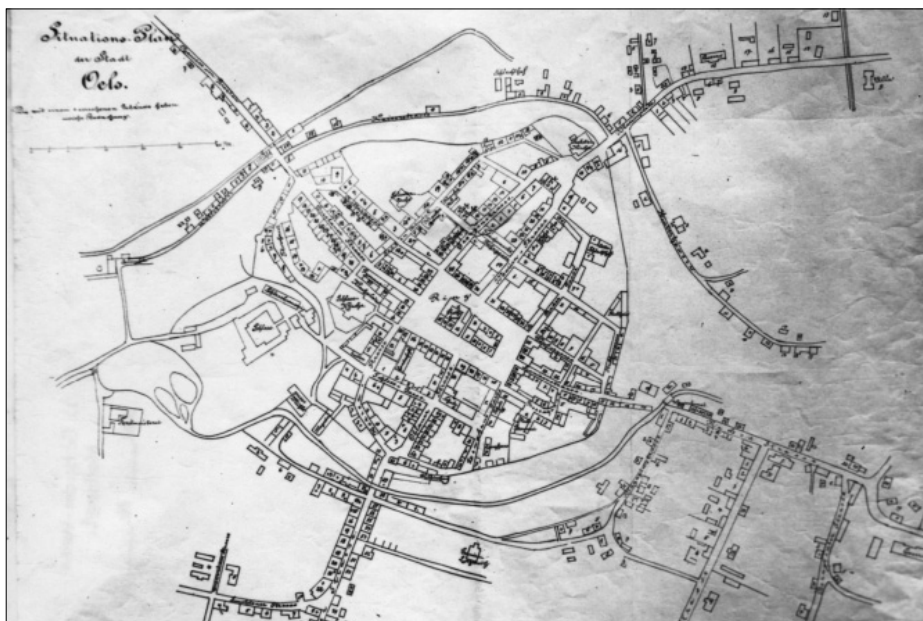
²⁷ Mapy te przechowywane są w Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz w Berlinie, sygn. N 729.

²⁸ Archiwum Państwowe, Wrocław, sygn. Komisja Generalna Wr 133-Brochów, 1818, wyk. Opitz, kop. 1826 Thoreind, skala 1:5000, sygn. Komisja Generalna Wr. 169-Oporów, 1837, Geissler, 1:2500. Pisze o nich. H. Szulcówna, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX wieku*, Wrocław, 1963, s. 12, 49.

²⁹ *Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt – Hirschberg*, 1787, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. Kart. Rej. Wrocl. IV/89, *Plan der Stadt Waldenburg*, 1823, Archiwum Berlin–Dahlem, sygn. B 50. 286.

Ryc. 3. Środa Śląska. *Situations und Flurkarte von Kreisstadt Neumarkt. Aufgenommen berechnet und kartiert in den Monaten März bis September 1860, D. Staub(?)mann Baumeister, Środa Śląska, 18 sierpnia 1860, Muzeum Przemysłu Drzewnego w Środzie Śląskiej, sygn. MŚR 9*

Ryc. 4. Oleśnica. Schematyczny plan miasta W.V. Alkiewicza z 1865 r. Fot. P. Poklekowski (przed 1939 r.). Instytut Herdera w Marburgu, Bildarchiv, sygn. 4d 8703

w Legnicy plan katastralny tego miasta pochodzi z 1863 r.; z tego samego roku pochodzi plan katastralny Środy Śląskiej³⁰. Również dla Wrocławia najstarszy plan katastralny powstał dopiero w latach 1863–1866. Moritz Sadebeck wykonał go w skali 1:1000 za pomocą nowoczesnych metod geodezyjnych³¹. Kartografowi nie udało się jeszcze niestety zaznaczyć podziałów parcelacyjnych historycznego centrum miasta. W zbiorach kartograficznych Ossolineum przechowywana jest kolorowa wersja tego planu pokazująca centrum miasta³². Stał się on podstawą wielu późniejszych drukowanych planów Wrocławia.

Niezwykłą wartość posiadają uproszczone plany katastralne wykonane w jednej skali, zgromadzone w Aktach Konserwatora Prowincji Śląskiej w Instytucie Herdera w Marburgu. Plany te sporządzone zostały w większości w 1865 r. przez W. v. Alkiewicza dla Bolkowa, Bierutowa, Kątów Wrocławskich, Przemkowa, Głucholazów, Oławy, Jawora, Głogowa, Brzegu Dolnego, Twardogóry, Ziębic, Świdnicy, Świebodzic, Żagania, Gryfowa, Strzelina, Nowej Rudy, Oleśnicy i Namysłowa. Mimo sporego uproszczenia, szczególnie w tylnej linii zabudowy, plany te uznać należy za niezwykle wartościowe³³. Dla większości miast są to praktycznie najstarsze plany, na których w schematyczny przynajmniej sposób oznaczono pierwotną parcelację i numerację parceli. Autor planów uwzględnił również tak ważne dla nas zróżnicowanie szerokości poszczególnych ulic i krzywizny prowadzenia linii zabudowy, tak istotne dla interpretacji etapów rozwoju układów miejskich i pozwalające czasem na wyznaczenie przedlokacyjnych fragmentów owych układów. Oznaczone na planach funkcje obiektów publicznych określają czasem wcześniejsze ich przeznaczenie niż w okresie industrialnym (od ostatniej ćwierci XIX w.) i pozwalają w prosty sposób określić miejsce usytuowania obiektów, znanych jedynie z wcześniejszych wzmianek archiwalnych i literatury typu kronikarskiego.

Jak stwierdzono już dawno: „...mapy katastralne jak wiele innych map, są palimpsestem, zapisującym i zachowującym obraz szeregu warstw ludzkiej aktywności w przeszłości”, dalej badaczka węgierska pisze: „z należytą ostrożnością i starannym porównaniem źródeł zasięgu, możliwe jest zidentyfikowanie cech wcześniejszego pochodzenia na późniejszych planach katastralnych, wymaga to jednak szczególnej uwagi i upewnienia się, która dokładnie z tych cech pochodzi z danego okresu, i umieszczenia konsekwentnie w kontekście czasu. Ogólnie można powiedzieć, że im bardziej głównym celem wykonywania

³⁰ *Situations und Flurkarte von Kreisstadt Neumarkt. Aufgenommen berechnet und kartiert in den Monaten März bis September 1860. D. Staub(?)mann Baumeister, Środa Śląska, 18 sierpnia 1860, Muzeum Przemysłu Drzewnego w Środzie Śląskiej, sygn. MSR 9.*

³¹ Większość kart tego planu przechowywanych jest w Zbiorach Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

³² Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dział Kartografii, sygn. 3810/A Teczka nr 26.

³³ Większość z nich publikowana jest w R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokalcyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.

planów katastralnych są cele podatkowe i administracyjne, tym zasługują one na większą uwagę kartografów³⁴.

Warto tu przytoczyć stanowisko dotyczące oceny rekonstrukcyjnej roli katastru przygotowane przez badaczy z Chorwacji³⁵. Według ich opinii kataster stanowi jedno z podstawowych źródeł do badania zmian morfologicznych i funkcjonalnych w strukturze miast w okresach od przedindustrialnego, poprzez wczesno-industrialny do okresu pełnego rozwoju przemysłowego. Stwarza on możliwość opracowania map tematycznych, wykresów i tabel statystycznych, które dają pogląd także na przestrzenne uwarunkowania i zmiany w formie miasta. Nie ma to niestety pełnego zastosowania w przypadku miast chorwackich, gdzie kataster pojawił się dopiero w XIX w., stąd jego wykorzystanie jako podstawy przy rekonstrukcji historycznej miast tego regionu jest dyskusyjne i wymaga wsparcia wszystkich innych dostępnych źródeł archiwalnych. W miastach tych przy zachowanym układzie ulic często zmieniona jest parcelacja. Dodatkowy problem stwarza fakt, że miasta chorwackie w dużym stopniu w początkowym okresie rozwoju często miały zabudowę drewnianą i narażone były na klęski żywiołowe w innych rejonach Europy nie spotykane, takie jak trzęsienia ziemi. Wyjątek stanowią tu świetnie zachowane kamienne miasta nadmorskie – Dubrownik i Korcula, choć i tu nastąpiły zmiany parcelacyjne.

Interesującym epizodem śląskiej kartografii miejskiej były mapy sporządzane w latach trzydziestych XX w. wraz z ideą „modernizacji” państwa niemieckiego w okresie III Rzeszy. Za przykład posłużyć tu mogą plany dla Środy Śląskiej, Trzebnicy, Świdnicy, czy Milicza. Plany te okazały się jednak w większości utopią, choć niektóre założenia, na przykład projektowaną w 1933 r. w Środzie Śląskiej obwodnicę, zrealizowano dopiero w czasach powojennych³⁶.

Rękopiśmienne plany powstawały również po II wojnie światowej. Niezwykłą wartość mają plany miast sporządzone w większości w skali 1:1000 dla potrzeb przygotowywanych w końcu lat pięćdziesiątych i na początku lat sześćdziesiątych XX w. planów porządkowania zabudowy. Przedstawiony na nich stan dokumentuje utracony obraz miast, które kilka lat później kompletnie przekształcono w zespoły zabudowy wielkopłytowej (Legnica). Plany te zawierają zazwyczaj rysunek oznaczający zróżnicowanymi barwami czas powstania poszczególnych budowli, co dodatkowo zwiększa ich wartość³⁷.

Na koniec warto zwrócić uwagę na szczególną rolę powstających już od lat dwudziestych XX w. fotografii lotniczych. Są to zdjęcia ukośne lub pionowe.

³⁴ K. Szende, *Study of Urban Form in Hungarian Towns*, w: *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, hrsg. W. Ehbrecht, Köln, Weimar, Wien 2013, s. 189.

³⁵ M. Slukan Altić, *From Feudal Law regulation (Urbarialis regulation) till the modern cadastre. Cadastre as a source of medieval history of Croatian towns*, w: j.w., s. 206.

³⁶ *Neumarkt im Oktober 1933*, Arch. Klein. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 130. 105. Plan publikowany w: *Atlas historyczny miast polskich*, T. IV Śląsk, Zeszyt 2 *Środa Śląska*, op. cit.

³⁷ Patrz plan nr 46 i 47 w: *Atlas Historyczny ... Legnica*, op. cit. Plany zostały wykonane w 1956 r.

Ryc. 5. Mapa Topograficzna i współczesna ortofotomapa. Repr za: *Atlas historyczny miast polskich*, T. IV Śląsk, Zeszyt 16 *Ziębice*, Toruń 2014

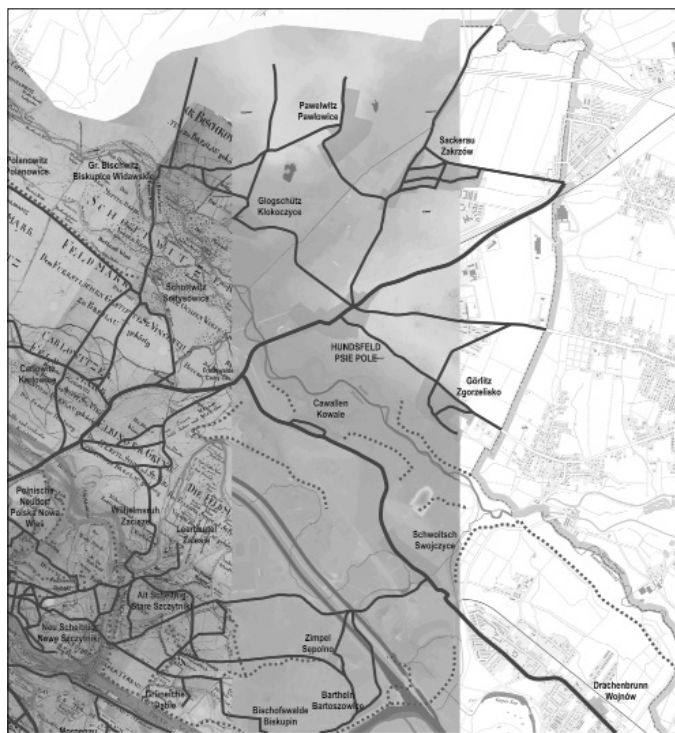
Dwa typy tego rodzaju ujęć miast śląskich przechowywane są w Instytucie Herdera w Marburgu. Te pierwsze wykonywane z mniejszej wysokości pozwalają na precyzyjniejsze studia niezachowanych czasem elementów architektonicznych. Fotografie pionowe są swoistymi „planami” miast i w ostatnim okresie przyjęły przekształconą formę „ortofotomap”.

Tu najlepszy przykład stanowią zdjęcia miast z obszaru Czech. Wykonywane pionowo fotografie są w czeskim *Atlasie miast historycznych* zastępnikiem klasycznego planu rozwoju przestrzennego. Ich zestawienie obok siebie pozwala na niezwykle porównanie. Tak jest na przykład w wypadku Mostu, gdzie fotografie przedstawiają trzy zasadniczo inne obrazy miasta³⁸. Granicą jest tu rok 1974 – czas kompletnej rozbiórki historycznego miasta w celu budowy na tym miejscu kopalni węgla. W trakcie tego gigantycznego przekształcenia krajobrazu kulturowego przeniesiono nawet kościół farny. Fotografie pokazują też obszar dawnego miasta, na którego miejscu funkcjonuje dół kopalniany i w końcu ostatni etap przyrodniczej rekultywacji przemysłowego miasta, gdzie tym razem na miejscu dawnego obszaru historycznego i późniejszego dołu kopalnianego pojawia się wielki staw. Jeżeli dysponujemy kilkoma fotografiami tego samego ośrodka miejskiego wykonywanymi w pewnym odstępie czasowym, zaobserwować możemy fazy rozwoju przedstawione w sposób obiektywny bez

Ryc. 6. Legnica. Plan katastralny opr. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie planów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Legnicy. Plan opublikowany: *Atlas historyczny miast polskich*, T. IV Śląsk, Zeszyt 9 *Legnica*, Legnica 2010

³⁸ M. Hellmich, J. Klápště, M. Myšička, T. Pavlíček, R. Šimůnek, S. Štýs, K. Tichá, *Historický atlas měst České republiky* – svazek č. 26, Most, Praha 2014, plansza 47 i 49.

Ryc. 7. Wrocław. Rekonstrukcja fragmentu systemu rzeczno Odry we Wrocławiu wykonana na podstawie mapy z 1794 r. oraz innych materiałów kartograficznych historycznych i współczesnych. Opracowanie kartograficzne M. Siehankiewicz

dotodkowej warstwy interpretacyjnej. Można więc powiedzieć, że fotografia lotnicza jest źródłem najbardziej obiektywnym. Z tego powodu ortofotomapy zastąpiły w śląskiej edycji *Atlasu historycznego miast polskich* współczesny plan w skali 1:10 000.

Na zakończenie kilka przykładów prac opartych na historycznej kartografii prowadzonych w zespole *Atlasu historycznego miast polskich*.

Jedną z podstawowych metod rekonstrukcji przestrzeni miejskiej jest nakładanie różnych materiałów kartograficznych na współczesny podkład.

Jak przedstawiony pokrótce materiał przyczynia się do prac rekonstrukcyjnych niech wykażą dwa poniższe przykłady:

1. Rekonstrukcja katastru Legnicy na podstawie zachowanych zniszczonych fragmentów planów.

2. Rekonstrukcja układu wodnego Wrocławia zmieniająca spojrzenie na początki miasta i otoczenie wiejskie, szczególnie w rejonie na wschód od centrum. Prace rekonstrukcyjne oparte są na dokładnej hipsometrii, analizie kartografii sprzed powołania komisji regulacyjnej w dwudziestych latach XIX w. i porównaniu materiałów kartograficznych z różnych okresów.

Wnioski

Historyczne materiały kartograficzne są nie tylko źródłem informacji, ale i podstawowym narzędziem służącym procesowi zrównoważonego planowania przestrzennego – planowania prowadzącego do zaspokajania współczesnych potrzeb bez czynienia zbędnych strat w zastanym środowisku geograficznym i historycznym. Jednym z ważniejszych narzędzi służących rozpoznaniu przestrzeni historycznej miast są plany katastralne, a w ostatnim okresie również zdjęcia lotnicze.

Literatura

- Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czacharowski, Tom IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 1 *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, R. Eysymontt, Wrocław 2001.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czacharowski, Tom IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 2 *Środa Śląska*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. R. Eysymontt, M. Goliński, współpraca: M. Młynarska-Kaletynowa, W. Ziółkowski, Wrocław 2003.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 3 *Trzebnica*, oprac. R. Eysymontt, M. Młynarska-Kaletynowa, J. Rozpędowski, współpraca: K. Demidziuk, A. Żurek, Wrocław 2003.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 4 *Niemcza*, oprac. R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, współpraca M. Chorowska, B. Ludwig, R. Tatko, Wrocław 2003.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 5 *Świdnica*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, oprac. M. Chorowska, R. Eysymontt, M. Goliński, D. Karst, Cz. Lasota, M. Małachowicz, A. Zabłocka-Kos, Wrocław 2008.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 6 *Strzegom*, red. R. Eysymontt, oprac. D. Adamska, R. Eysymontt, R. Gliński, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, M. Siehankiewicz, L. Ziátkowski, Wrocław 2015.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 9 *Legnica*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Legnica 2010.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 11 *Namysłów*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, oprac. M. Chorowska, K. Demidziuk, R. Eysymontt, M. Goliński, E. Kościk, Cz. Lasota, A. Legendziewicz, Wrocław 2015.

- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 12 *Oława*, red. R. Eysymontt, oprac. M. Chorowska, R. Eysymontt, M. Frankowska, E. Kościk, M. Młynarska-Kaletynowa, S. Możdziejch, M. Siehankiewicz, Wrocław 2015.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, T. IV Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Zeszyt 16 *Ziębice*, red. R. Eysymontt, Goliński M. oprac. R. Eysymontt, R. Gliński, M. Goliński, M. Siehankiewicz, Toruń 2014.
- Bimler K., 1940–1943, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1–4, Breslau.
- Czechowicz B., 2004, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocław.
- Domański J., 1973, *Katalog map i osiedli śląskich z XVI–XIX wieku w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, Warszawa.
- Eysymontt R., 2009, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław.
- Eysymontt R., 2008, *Dzieje Świdnicy w kartografii*, „Rocznik Świdnicki”, t. 35.
- Hanke M., 1935, *Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, opr. Degner H., Stuttgart.
- Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau 1901.
- Klemp E. (red.), 2000, *Bibliothek Państwowa w Berlinie – Dziedzictwo Kultury Pruskiej. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce*, Katalog niemiecko-polski, Wiesbaden.
- Lindner K., Zögner L. (red.), 1987, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesischen Karten aus fünf Jahrhunderten*, Ausstellung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin.
- Lindner K., 1985, *Wredes- „Krieges Carte von Schlesien”– die Erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, w: *Kartographie – historisches Colloquium*, Lüneburg 15–17 März 1984, Berlin.
- Maschke T., 1928, *Die topographischen Karten (Landesaufnahmen) Schlesiens aus der Zeit Friedrich des Grossen*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 62, Breslau.
- Szende K., 2013, *Study of urban form in hungarian towns*, w: *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, Köln, Weimar, Wien.
- Slukan Altić M., 2013, *From Feudal Law regulation (Urbarialis regulation) till the modern cadastre. Cadastre as a source of medieval history of Croatian towns*, w: *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, Köln, Weimar, Wien.
- Schlenger H., 1930, *Form ländlicher Siedlungen in Schlesien*, Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft, Breslau.
- Schlenger H., *Des grossen Königs Kriegskarte*, „Schlesische Monatshefte”, Januar 1938.

- Szykuła K., Okólska H., Sobociński W., Wytyczak R., 1999, *Wrocław na planach XVI–XX wiek*, Wrocław.
- Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.
-

Historical plan as a tool for the reconstruction of urban space. An example of using the contents of old plans of Lower Silesian cities

Rafał Eysymontt

Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego

E-mail: eysymontt@uni.wroc.pl

The main source of the information on the historical changes of the cities of Lower Silesia has so far been their iconography, while less used in historical research were maps and plans. Studies on the historical layers of historical towns based on the historical cartography belong to the most important stages of *Historical Atlases of Polish Towns* creation. The oldest plan from the area of Silesia is known only from reproductions plan of Wrocław by Frederick Gross, (approx. 1580). Many city plans were drawn up during the Silesian wars (1741–1762). A significant change in the quantity and quality of cartographic material, which occurred in the mid-eighteenth century in Silesia stemmed firstly from the need to make the new Prussian administration and inventory of a new area of the state, and secondly to introduce in this area of new building regulations. Another new impetus to make the plans of the Silesian towns and settlements gave the process of the land separating in the 30s. of the nineteenth century. The main working tool and the base material for comparative urban planning which is one of the fundamental objectives of the *Historical Atlas of Polish Towns* is a cadastral plan. The oldest of them in Silesia are from the end of the eighteenth century and the 20s of the nineteenth century. Finally, it should be noted the special role of emerging from 20 years of the twentieth century aerial photographs. If you have several photographs of the same urban center performed a certain period of time, You can observe the development phase of the city presented objectively without an additional layer of interpretation. For this reason, orthophoto replaced in the Silesian edition of the *Historical Atlas of Polish Towns* contemporary plan, scale 1:10 000.

The historical cartographic materials are not only a source of information, but also an essential tool for sustainable planning process leading land planning to meet today's needs without making unnecessary loss in geographical environment and historical heritage. One of the most important tools for the diagnosis of the historical cities are cadastral plans and, more recently also aerial photos.

Keywords: history of urban planning, cartography, urban development, history of cartography
